

KAŞKAY TÜRKÇESİNDE GENİŞ ZAMAN ÇEKİMİNDE GELİŞEN BİÇİMLER

MORPHEMS DEVELOPING AT AORIST IN KASHKAY

Talip DOĞAN*

Öz

Kaşkay Türkçesinin geniş zaman çekiminde asıl biçimlerin yanında bir de fiillerin sonundaki ünsüzlere göre gelişmiş olan biçimler vardır. Bu biçimlerin ortak özelliği, 1. ve 2. şahıslarda görülmesi ve ünsüz benzeşmeleriyle ortaya çıkmış olmasıdır. Söz konusu biçimler, 1. ve 2. şahıslara göre sırasıyla -lAm, -lAη, -leg, -lAηIz ~ -lAyIz; -rAm, -rAη, -reg, -rAηIz ~ -rAyIz ve -dAm, -dAη, -dAK, -dAηIz ~ -dAyIz'dır.

Kaşkay Türkçesinde //li biçimler, sonunda // ünsüzü bulunan fiillerden sonra meydana gelir. /r/'li biçimler, /r/ ünsüzüyle biten fiillerden sonra kullanılır: gellem (< *gelrem < gelerem) 'gelirim', vurram (< vuraram) 'vururum' gibi. Kaşkay Türkçesinin karakteristik bir özelliği olarak öne çıkan /d/'li biçimler ise çoğunlukla /d/, //, /n/, /s/, /t/, /v/ gibi diş, diş-damak, diş-dudak ünsüzleriyle biten fiillerden sonra kullanılmaktadır. Bu tür ünsüzlerle (diş ünsüzleriyle) biten fiillerden sonra geniş zaman eki -Ar geldiğinde geniş zaman ekinin ünlüsü düşer. Daha sonra fiilin sonunda yer alan diş ünsüzleriyle geniş zaman ekinin ünsüzü /r/ arasında ilerleyici benzeşme olur. Bu benzeşmenin sonucunda da /d/'li biçimler oluşur: düşdem (< *düşrem < düşerem) 'düşerim' gibi. Kaşkay Türkçesinde bu biçimlerin /d/ ünsüzlü olarak kalıplaşmasında, 1. ve 2. şahıslarda -dXm, -dXη, -dXK, -dXηXz ~ -dXyXz biçimleriyle kullanılan görülen geçmiş zaman çekimi etkili olmuş görünmektedir.

Anahtar Kelimeler

İran Türk ağzları, Kaşkay Türkçesi, geniş zaman eki

Abstract

In the aorist of Kashkay, besides the original morphemes, there are morphemes developed according to the consonants at the end of the verbs. The common feature of these morphemes is that they are seen in the 1st and 2nd persons and have emerged with consonant analogies. Mentioned morphemes are -lAm, -lAη, -leg, -lAηIz ~ -lAyIz; -rAm, -rAη, -reg, -rAηIz ~ -rAyIz and -dAm, -dAη, -dAK, -dAηIz ~ -dAyIz respectively, according to 1st and 2nd persons.

Morphemes with // in Kashkay, occur after verbs with // consonants at the end. Morphemes with /r/ are used after verbs ending with /r/ consonant: gellem (< *gelrem < gelerem) 'I come', vurram (< vuraram) 'I hit' etc. Morphemes with /d/ which stand out as a characteristic feature of Kashkay are mostly ending with tooth, tooth-palate, tooth-lip consonants such as /d/, //, /n/, /s/, /t/, /v/ It is used after verbs. After verbs ending with such consonants (dental consonants), when the aorist suffix -Ar

* Doç. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fak., Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, e-posta: dogan.talip@gmail.com, ORCID: 0000-0002-8216-0483.

Gönderim Tarihi: 22.01.2020
Kabul Tarihi: 28.04.2020

comes, the vocal of the aorist suffix decreases. Then there is a progressive analogy between the tooth consonants at the end of the verb and the consonant /r/ of the aorist suffix. As a result of this analogy, morphemes with /d/ are formed: düşdem (< *düşrem < düşerem) 'I fall' etc. In Kashkay, it seems that the past tense used with -dXm, -dXŋ, -dXK, -dXŋXz ~ -dXyXz morphemes in 1st and 2nd persons was effective in the stereotyping of these morphemes with /d/ consonants.

•

Keywords

Tur dialects of Iran, Kashkay, aorist suffix

GİRİŞ

1. Türk Dilinde Geniş Zaman Ekiyle İlgili Gelişmeler

Eski Türkçede¹ geniş zaman eki *-Ar ~ -yUr ~ -Ir ~ -r* biçimlerinde geçmektedir (Erdal, 2004, s. 240-241). Eski Türkçe dönemi metinlerinde *-Ar ~ -yUr ~ -Ir ~ -r* biçimlerinin hangisinin ne tür fiillere geldiği hususu düzensizdir². Türk dili alanında bu ek, başlangıçtan beri geniş zaman (genel hükümlerin ifadesi) ve şimdiki zaman bildirmek üzere iki temel işlevde kullanılmıştır. Bununla beraber az da olsa gelecek zaman bildirmiştir. Geniş zaman ekinin her zaman yapılan, hep olagelen vb. genel hükümleri anlatmak için kullanılması, Türk dilinin bütün tarihî dönemlerinde geçerlidir. Geniş zaman işlevli kullanım, çağdaş Türk lehçelerinde de işlek olarak sürdürülmektedir. Ekin, şimdiki zaman işlevi seyri ise kesintilidir. *-Ar ~ -yUr ~ -Ir ~ -r* biçimlerinin şimdiki zamanda yani hâlihazırda, konuşma zamanında gerçekleşen olayların anlatımında kullanılması, Eski Türkçe dönemi metinlerinde canlıdır. Bir diğer deyişle, Eski Türkçe döneminde hem geniş zaman hem de şimdiki zamanın ifadesi bu ek ile karşılanmıştır. Ancak Eski Türkçeden sonraki tarihî lehçelerde, ekin şimdiki zamanda kullanımı azalmıştır. Şimdiki zaman için *-Ar ~ -yUr ~ -Ir ~ -r* biçimleri yerine, özellikle Orta Türkçe dönemi lehçelerinde yeni unsurlar ortaya çıkmıştır. Yeni unsurlar genellikle *-A* veya *-(X)p* zarf-fiil ekli ana fiillere bağlanan *tur-*, *yor-*, *yat-* ve *otur-* ~ *oltur-* ~ *olur-* gibi yardımcı fiillerin geniş zaman ekli biçimleri üzerinden oluşturulmuştur (Demir, 1996; Türk, 1999). Bugünkü Türk dili alanında ise şimdiki zaman için büyük çoğunlukla bunlara dayanan yapılar ya da yenilenmiş başka unsurlar (*-mAKtA*, *-(U)(U)WdA*, *-(I)wçAn*, vd.) kullanılmaktadır. Geniş zaman ekinin şimdiki zaman bildirmesi Yakutça, Makedonya'daki kimi Türk ağızları, Kıbrıs ağzı ve Konya yerli ağzı gibi sınırlı yerlerde devam etmektedir (Doğan, 2018).

Eski Oğuz Türkçesinde geniş zaman eki *-Ar ~ -(U)r* biçimlerinde kullanılmıştır. Geniş zaman eki bugünkü Oğuz grubu yazı dillerinde farklı biçimlerle dağılmış ve Türkiye Türkçesinde *-(X)r ~ -Ar*; Gagavuz Türkçesinde *-(X)r ~ -Ar*; Azerbaycan Türkçesinde *-(y)Ar*; Türkmen Türkçesinde *-Ar ~ -Ar* olmuştur (KTLG-F, s. 383-390).

2. Kaşkay Türkçesinde³ Geniş Zaman Çekimi

2.1. *-Ar ~ -r* biçimleri: Kaşkay Türkçesinde kullanılan geniş zaman eki esas itibarıyla *-Ar ~ -r* biçimleridir (bk. Csató, 2001; Yaghoobi, 2011, s. 169-170; Ataizi, 2017, s. 90-91; vd.)⁴. Fiillerin geniş zaman çekimleri ise zamir kökenli şahıs ekleriyle olur⁵:

¹ Eski Türkçe dönemi ile Göktürk, Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesi kastedilmiştir.

² Bu konuda bk. Ercilasun (2007).

³ Oğuz Türkçesinin bir kolu olan Kaşkay Türkçesi, Kaşkay İli (İran'da Fars Körfezi kıyılarından İsfahan ve Bahtiyari bölgelerinin güneylerine kadar uzanan alan) dairesinde yaşayan Türk gruplarının (tayfa ve tirelerin) konuştuğu ağızlar topluluğudur (Çelik, 2014, s. 13-30). Doerfer (2006, s. 93-95), Kaşkay Türkçesini Oğuz grubu lehçeleri arasında Güney Oğuzca olarak konumlandırmıştır.

⁴ Csató (2001, s. 114-117), Kaşkay ilinde yaşayan Ebi Verdi (Bolverdi) ağzında *-Ar* biçiminin şimdiki zaman bildirdiğini tespit etmiştir. Bir başka deyişle Ebi Verdi ağzında şimdiki zaman için yeni bir ek ya da yapı geliştirilmemiştir.

⁵ Çalışmada, yayımlanmış metinlerde ve çalışmalarda tespit edilemeyen örnekler, Kaşkay Türklerinden Müslüm Rızayi ve Emad Hazreti'den alınmıştır. Yardımlarından dolayı burada kendilerine teşekkür ederim.

	Teklik	Çokluk
1. Şahıs	-ArAm ~ -rAm	-ArAK ~ -rAK
2. Şahıs	-ArAη ~ -rAη	-ArAηIz ~ -rAηIz ~ -rAηIz ~ -rAηIz
3. Şahıs	-Ar ~ -r	-Ar(lAr) ~ -r(lAr)

Ek, ünsüzle biten tek ve çok heceli fiillere genellikle -Ar olarak gelir:

dutaram 'tutarım' (Y, 171), *baħaraη* 'bakarsın' (Ç-II, s. 145), *çekereη* 'çekersin' (Y, s. 171), *gédereg* 'gideriz' (RA, s. 97), *sever* 'sever' (Ç-II, s. 142), *yandırar* 'yakar' (Ç-II, s. 148), *aparar* 'götürür' (A, s. 90), *getirerler* 'getirirler' (A, s. 149), *olerler* 'olurlar' (A, s. 187).

Ünlüyle biten bir kısım tek heceli fiiller ile birden çok heceli fiillere -r biçimi eklenir:

serem 'isterim' (A, s. 90), *dereη* 'dersin' (Y, s. 170), *errireη* 'erirsin' (Y, s. 170), *dér* 'der' (Y, s. 170), *oynar* 'oynar' (Ç-II, s. 63), *bağeşler* 'bağışlar' (A, s. 90), *tanur* 'tanır' (Y, s. 90), *sahlarak* 'saklarız' (RA, s. 96), *iserek* 'isteriz' (A, s. 167), *dereg* 'deriz' (Y, s. 170), *getirerler* 'getirirler' (A, s. 149).

Ünlüyle biten bazı tek ve çok heceli fiillere kimi yerlerde Azerbaycan Türkçesinde olduğu gibi -(y)Ar biçimi bağlanır:

deyer 'der' (A, s. 132), *yiyer* 'yer' (A, s. 221), *oħuyey* 'okur' (A, s. 186), *yuyar* 'yakar' (A, s. 90), *eyliyer* 'yapar, eder' (Ç-II, s. 149).

Çokluk 3. şahıs çekimlerinde -lAr unsurunun // ünsüzü, önce gelen geniş zaman eklerindeki /r/ ünsüzünü bazen kendisine benzeştirir:

deller < *dérler* 'derler' (Y, s. 170), *oħullar* < *oħurlar* 'okurlar' (Y, s. 170), *yazallar* < *yazarlar* 'yazarlar' (RA, s. 96), *kazallar* < *kazarlar* 'kazarlar' (RA, s. 96), *göreller* < *görerler* 'görürler' (A, s. 157), *bileller* < *bilerler* 'bilirler' (A, s. 115).

Türk dilinde şimdiki zaman ekleri, asli işlevleriyle beraber zamanla geniş zaman işlevinde yani genel hükümlerin, her zaman yapılan işlerin ifadesinde de kullanılmaktadır. Söz gelişi Türkiye Türkçesinde şimdiki zaman eki -(X)yor ile; *şu an yemeğimizi yiyoruz* (şimdiki zaman) ve *her hafta sonu bu parkta koşuyorum* (geniş zaman), cümlelerinde olduğu gibi. Benzer şekilde Kaşkay Türkçesinde şimdiki zaman ekleri -Xr ve -(X)yor ~ -(A)yor ve -(X)yr'nin kimi durumlarda geniş zaman için kullanıldığı belirtilmelidir:

(1) *bir häftä üç günnen sonra, gelini dähvät edirler. O küreken boa-anası, koymuxıştynen getiriller, ayağını açmağa* (Ç-II, s. 63), 'Bir hafta üç gündən sonra, gelini davet ederler. O damadın ana-babası, akrabası ve dostlarıyla getirirler, ayağını açmaya.'

(2) *rüziğarın çerhi dayım gezeyor / şüh gelin tek dünyä özün bezeyor* (RA, s. 299),

'Zamanın çarkı daima döner / Şuh gelin gibi dünya kendini süsler.'

(3) *lele, biz bu yolu hemmişe gedyrek* (Ç-II, s. 75), 'Anne (sütanne), biz bu yolu her zaman gideriz (yürürüz).'

2. 2. /l/li biçimler: Kaşkay Türkçesinde bu biçimler, sonunda /l/ ünsüzü bulunan fiillerden sonra ortaya çıkar. Teklik ve çokluk 1. ve 2. şahıs geniş zaman çekimlerinde, // ünsüzüyle biten fiillerden sonra kimi örneklerde geniş zaman ekinin ünlüsü düşer. Daha sonra fiilin sonunda bulunan // ünsüzü ile geniş zaman ekinin ünsüzü /r/ arasında ilerleyici benzeşme olur. Örnek olarak *üzüllem* < *üzülrem < üzülerem 'kırılıırım' (MDD). /l/li biçimlerin şahıslara göre çekimi şu şekildedir:

	Teklik	Çokluk
1. Şahıs	-lAm	-leg
2. Şahıs	-lAη	-lAηlz ~ -lAylz
3. Şahıs	-Ar	-Ar(lAr)

inçellem < inçelerem 'incelirim, ince duruma gelirim' (Y, s. 171), *ollam* 'olurum' (A, s. 187), *ollaη* < olaraη 'olursun' (Y, s. 171), *billeη* < bilereη 'bilirsin' (Y, s. 171), *gelleη* < gelereη 'geliriz' (Y, s. 172), *billeg* < bilereη 'biliriz' (Y, s. 172), *bullaηız* < bularaηız 'bulursunuz' (MDD), *billeyiz* < bilereyiz 'bilirsiniz' (MDD).

2. 3. /r/li biçimler: Bu biçimler Kaşkay Türkçesinde, /r/ ünsüzüyle biten fiillerden sonra görülür. Teklik ve çokluk 1. ve 2. şahıs geniş zaman çekimlerinde /r/ ünsüzüyle biten fiillerden sonra bazen geniş zaman ekinin ünlüsü düşer ve fiilin sonunda bulunan /r/ ünsüzü ile geniş zaman ekinin ünsüzü yan yana kalır⁶. *görrem* < görerem 'görürüm' (MDD) örneğinde olduğu gibi. Bu gelişmelerle ortaya çıkan geniş zaman çekiminin tablosu şöyledir:

	Teklik	Çokluk
1. Şahıs	-rAm	-reg
2. Şahıs	-rAη	-rAηlz ~ -rAylz
3. Şahıs	-Ar	-Ar(lAr)

yumurram < yumuraram 'yıkırım' (Y, s. 171), *itirrem* < itirerem 'yitirim' (Y, s. 171), *verrem* < vererem 'veririm' (Ç-II, s. 171), *yorraη* < yoraraη 'yorarsın' (MDD), *görreη* < görereη 'görürsün' (Y, s. 171), *getirrek* < getirerek 'getiririz' (A, s. 150), *öldürrek* < öldürerek 'öldürürüz' (A, s. 190), *görreg* < görereη 'görürüz' (MDD), *görreyiz* < görereyiz 'görürsünüz' (Y, s. 172).

2. 4. /d/li biçimler: Kaşkay Türkçesinde teklik ve çokluk 1. ve 2. şahıs geniş zaman çekimlerinde kullanılan bir grup da /d/li biçimlerden oluşmaktadır⁷. Bu biçimlerin şahıs çekimine göre tablosu şudur:

	Teklik	Çokluk
1. Şahıs	-dAm	-dAK
2. Şahıs	-dAη	-dAηlz ~ -dAylz
3. Şahıs	-Ar	-Ar(lAr)

⁶ Sonu /l/, /n/ vb. ünsüzlerle biten fiillerin geniş zaman ekiyle çekimlenmesinde oluşan ünsüz benzeşmeleri Azerbaycan Türkçesi ağızlarında da yaygındır. Ayrıntılı bilgi ve örnekler için bk. Doğan (2010, s. 153-156).

⁷ Kaşkay Türkçesiyle ilgili kimi çalışmalarda /d/li biçimlerin özellikleri ve gelişimi hakkında farklı değerlendirmeler yer almaktadır. -dAm < -rAm biçimi, Helvacıoğlu (2012, s. 52)'de "u>a değişimi" başlığında verilmiş ve *oldam*, *uçdam* gibi örnekler teklik 1. şahıs görülen geçmiş zaman çekimi olarak değerlendirilmiştir. Mezkûr çalışmanın bir başka yerinde, bu yapıların şiirde kafiye amacıyla kullanıldığı ve Kaşkay Türkçesinde görülmediği belirtilmiştir (2012, s. 65). Rezaei Amaleh (2016, s. 96)'da /d/li biçimlerin, hece düşmesi ve aykırılışma sonucu geliştiği bildirilmiştir. Benzer veya eşit seslerden oluşan iki heceden birinin düşmesi (bk. Korkmaz, 1992, s. 80) demek olan hece düşmesi (örneğin ET *turur* > EOT *durur* > dUr gibi), bu gelişmede söz konusu değildir. Burada ünlü (geniş zaman ekinin ünlüsü) düşmesi olmuştur: *düşereη* > *düşreη > *düşdeη* 'düşersin' gibi. Bununla beraber, çekimdeki ünsüzler arasında /l/li biçimlerde olduğu gibi benzeşme vardır. Batur (2016, s. 50, 189)'un çalışmasında tıpkıbasım metinde -dAm (teklik 1. şahıs geniş zaman eki) biçimini almış olan kelime, çeviri yazılı metinde -rAm biçimiyle kaydedilmiştir: *hasretli gözünen bahram ırağdan* 'Hasretli gözle bakarım uzaktan'. Bu arada Kaşkay Türkçesinde /r/li biçimlerin, sadece /r/ ünsüzüyle biten fiillerden sonra kullanıldığı da hatırlanmalıdır.

Kaşkay Türkçesinin kaydedildiği metinlerde ve çalışmalarda /d/'li biçimlerin geçtiği örnekler:

Teklik 1. Şahıs:

(1) *bir yanım uçurum, bir yanım ğaya / men özüm üçmege bir ğanat çaldam* (SK, s. 173),
'Bir yanım uçurum, bir yanım kaya / Ben kendim uçmaya bir kanat çalarım.'

(2) *men bir kızıl darağ oldam / seniñ 'anber telleriñe* (H, s. 157),
'Ben bir kızıl tarak olurum / Senin amber saçlarına.'

(3) *mene gelseñ ğına yahdam eliñe / çin bi çin ebrişim tikdem bêliñe* (Ç-II, s. 171),
'Bana gelirsen kına yakarım eline / Kat kat ipek dikerim beline.'

(4) *neylerem men bu cânımı / başdan atdam cahânımı* (RA, s. 117),
'Neylerim ben bu canımı / Baştan atarım cihanımı.'

(5) *bir nâz kuşam bayram çağı / uçdam kındam gülden güle* (RA, s. 179),
'Bir nazlı kuşum bayram zamanı / Uçarım, konarım gülden güle.'

(6) *dünyâyı verseler mene / nisâr eddem ayağıña* (RA, s. 227),
'Dünyayı verseler bana / Sererim ayağına.'

(7) *yat seher gün çalanda, yağış kerrisining tamdarımı da sene görseddem* (E, s. 51),
'Yat, sabah gün doğunca, gökkuşağını da sana gösteririm.'

Teklik 2. Şahıs:

(1) *bilmiş ol ki düşdeñ sen âhır dama / ecel çenhalında oldañ dostağı* (RA, s. 239),
'Bilmiş ol ki düşersin sen sonunda tuzığa / Ecel çengelinde olursun tutsak.'

(2) *bir oyandañ tâ düşübdür / sehl işiñe çetin düğün* (RA, s. 193),
'Bir uyanırsın düşmüş / Kolay işine zor düğüm.'

(3) *rahm edme ki rahme kaldañ* (G, s. 147),
'Acıma, acınacak duruma düşersin.'

(4) *daş tutmuşañ batman çerek, vuruşdurma kem getirden.* (G, s. 128),
'Tartı taşını fazlasıyla bıraktım, (sen) karıştırma zarar edersin.'

(5) *koradan çihende, korluğa düşdeñ.* (AA, s. 103),
'Sinirlenince zorluğa düşersin.'

(6) *biyâbânda 'omruñ gêtmişdir bâda / ne uşağa etişdeñ ne arvada* (H, s. 113),
'Çölde ömrün gitmiştir rüzgâra (boşa) / Ne çocuğa yetişirsin ne kadına.'

Çokluk 1. Şahıs:

(1) *göyn içinde dna sevdeg biz seni / seniñ tekin yahşısı, güzel vatani* (RA, s. 313),

'Gönül içinde Dina⁸ severiz biz seni / Senin gibi iyi, güzel vatanı.'

(2) *hasretinen aldağ çimen surağı / hoşumuz bir uhu dāsītānıdır* (RA, s. 125),

'Hasretle alırız çimen haberini / Hoşluğumuz bir uyku destanıdır.'

(3) *baş_olar dünya gècesi / işiğ gördek bu dünyayı / āçılar intizar guflu / ağardır bu mu'ammayı* (SK, s. 125), 'Baş olur dünya gecesini / Işık (aydın) görürüz bu dünyayı / Açılır intizar kilidi / Aydınlatır bu muammayı.'

(4) *sen gelen men gelem biz oldek ğardaş / dal versek birbirbire dağlar devrilir* (SK, s. 182),

'Sen gelesin, ben geleyim biz oluruz kardeş / sırt versek birbirimize dağlar devrilir.'

(5) *bögünden bêle varımız bildek* (MDD),

'Bugünden sonra hepimiz biliriz.'

Çokluk 2. Şahıs:

(1) *seher olur gün çalur varınız turdanız* (MDD),

'Sabah olur, güneş doğar, hepiniz kalkarsınız.'

(2) *gêri baxdayız ama göremeñiz* (MDD),

'Geriye bakarsınız ama göremezsiniz.'

(3) *her ne êdseñiz özünjüze êddeñiz* (MDD),

'Ne yaparsanız kendinize yaparsınız.'

(4) *dêdi, bildeyiz ne var, dediler yow* (MDD),

'Dedi, bilir misiniz ne var, dediler yok.'

Kaşkay Türkçesinde /d/ ünsüzlü geniş zaman çekimleri, hâkim bir şekilde ünsüzle biten fiillerde söz konusudur. Metinlerde geçen örneklere göre bu biçimler genellikle /d/, /l/, /n/, /ş/, /t/, /v/ gibi diş, diş-damak, diş-dudak ünsüzleriyle biten fiillerden sonra kullanılmaktadır. Başka bir anlatımla, /d/'li biçimler oluşum yeri bakımından ortak nitelikli ünsüzlerden sonra getirilmektedir. Bunun yanında, /d/'li biçimlerin yaygınlık kazanıp diğer ünsüzlerle biten fiillerde kullanılmasına da rastlanabilmektedir. Kaşkay Türkçesinde /d/'li biçimler, 1. ve 2. şahıslarda karakteristiktir. Esas itibarıyla bu biçimlerin oluşma şartları, /l/'li biçimlerle benzerlik taşımaktadır. Bahsedilen türdeki ünsüzlerle (diş ünsüzleriyle) biten fiillerden sonra geniş zaman eki -Ar geldiğinde geniş zaman ekinin ünlüsü düşer. Daha sonra fiilin sonunda bulunan diş ünsüzleriyle geniş zaman ekinin ünsüzü /r/ arasında ilerleyici benzeşme olur. Böylece çekimde diş ünsüzü /d/'li biçimler oluşur. Söz gelimi *ataram* > **atram* > *atdam* 'atarım' (MDD), *ataran* > **atran* > *atdan* 'atarsın' (MDD) gibi. Konuşurların dil hafızasında bu biçimlerin /d/'li olarak kalıplaşmasında, 1. ve 2. şahıslarda -dXm, -dXn, -dXK, -dXnXz ~ -dXyXz biçimlerinde olan (bk. Yaghoobi, 2011, s. 159; Rezaei Amaleh, 2016, s. 92; vd.) görülen geçmiş zaman çekimi etkili olmuş görünmektedir. Çünkü her iki çekim arasında fonetik bakımdan eş değerlik bulunmaktadır.

Hem /d/'li hem de /l/'li biçimlerin oluşma sürecinde geniş zaman ekinin ünsüzü olan /r/ değişime uğramaktadır. Esasında /r/ ünsüzü, akıcı bir ünsüz olmasından ve söylenişindeki

⁸ Dina: Kaşkay ilinde bir dağın adıdır.

güçlükten dolayı, Türk dilinin tarihî ve çağdaş lehçelerinde kelime ve eklerde sıklıkla düşer ya da yerine başka bir ünsüz ikame edilir. Bu gelişme aynı zamanda en az çaba yasasının doğurduğu bir durumdur. ET *-sAr* > *-sA*, ET *birle* > *bile*, ET *er-* > EOT *i-* gibi yapılar bunun örneklerindedir. Kaşkay Türkçesinde örnek olarak *bi* 'bir', *ege* < Far. eger 'eğer' (Ç-I, s. 120); *saral-* < *sarar-* 'sararmak' (Y, s. 572), *karal-* < *karar-* 'kararmak' (RA, s. 128). Türkiye Türkçesinde *aslan* < *arlan*, *pek* < *berk*; *selvi* < Far. *serv* gibi kelimeler yazı diline de geçmiştir. Konuşma dilinde ve ağızlarda örnekler daha yaygındır: *bi şey* < bir şey; *bilader* < Far. *birāder*, vb.; *geliyosun* < geliyorsun, *geliyo* < geliyor, *geliyosunuz* < geliyorsunuz, *geliyolar* < geliyorlar.

Öte yandan, */r/'li* ve *//'li* biçimlerin oluşmasında da akıcı ünsüzlerin bulunduğu hecelerin art arda gelmesi söz konusudur. Fiillerin sonundaki */l/* ve */r/* ünsüzleri ile geniş zaman ekinin ünsüzü */r/*, farklı hecelerde birbirini izlemiştir. Geniş zaman ekinin ünsüzü */r/*; */r/'li* biçimlerde değişmemiş, *//'li* ve */d/'li* biçimlerde ise başka ünsüzlere yani */l/* ve */d/* ünsüzlerine dönüşmüştür. Görüldüğü gibi her gruptaki biçimlerin oluşma sebepleri, esasında birbirini destekler ve tamamlar niteliktedir.

/d/'li biçimlerin kullanım sınırları, *//'li* ve */r/'li* biçimlerden daha geniştir. *//'li* ve */r/'li* biçimler, */l/* ve */r/* ünsüzleriyle biten fiillerle sınırlıdır ama */d/'li* biçimler, kalıplaşmak suretiyle dış ünsüzleri başta olmak üzere hemen her türlü ünsüzlerden sonra getirilebilmektedir. Ayrıca */l/* veya */r/* ünsüzüyle biten bir fiilin geniş zaman çekiminde, Kaşkay Türkçesinde üç seçenek bulunmaktadır. Fiil, */l/* ünsüzüyle biterse *-Ar* ya da *//'li* veya */d/'li* biçimler; */r/* ünsüzüyle biterse *-Ar* ya da */r/'li* veya */d/'li* biçimler gelebilir. Örneğin *gel-* fiilinin teklik 1. şahıs geniş zaman çekimi, *gelerem* 'gelirim', *gellem* 'gelirim' ya da *geldem* 'gelirim' biçiminde olur. *ver-* fiilinin teklik 1. şahıs geniş zaman çekimi, *vererem* 'veririm', *verrem* 'veririm' ya da *verdem* 'veririm' biçiminde olur. Şu var ki, bugün Kaşkay Türkçesinin hem konuşma dilinde hem de yazılı metinlerinde söz konusu biçimler arasında */d/'li* olanlara daha fazla yer verildiği gözlemlenmektedir.

Kaşkay Türkçesinin sistemine göre */d/'li* biçimlerin ünsüzlerle (özellikle de dış ünsüzleriyle) biten fiillerden sonra kullanıldığı vurgulanmıştır. Ancak bölgenin konuşurlarından soruşturmalarımıza göre */d/'li* biçimler, çok sınırlı olmak kaydıyla *ünlüyle biten olumlu fiillerden sonra da işletilebilmektedir*. Bu olgu da yine, */d/'li* biçimlerin gittikçe işleklik ve yaygınlık kazanmasıyla ilgilidir. Diğer taraftan, */d/'li* biçimlerin ünlüyle biten fiillerden sonra alışıldık olmaması Kaşkay Türkçesinin sisteminde ünsüz benzeşmesiyle oluştuğuna işaret etmektedir. Ünlüyle biten fiillerden sonra kullanımlara örnekler:

(1) *eger biraz daha eziyet etsen ağıladam* (MDD),
'Eğer biraz daha eziyet edersen ağlarım.'

(2) *o bağışlasın men de bağışladam* (MDD),
'O bağışlasın ben de bağışlarım.'

(3) *siz burayı gözledeniz men gelem* (MDD),
'Siz burayı gözlensiniz, ben (de) geleyim.'

(4) *men olmasam sen özün tek gözleden* (MDD),
'Ben olmazsam sen kendin, tek beklersin.'

Metinlerde */d/'li* biçimler, *olumsuz fiillerden sonra tanıklanamamıştır*. Ayrıca, bilgisine başvurduğumuz konuşurlar da */d/'li* biçimlerin olumsuz fiillerden sonra kullanılmadığını bilhassa belirtmişlerdir. Bu gelişmede Türkçenin fiil işletiminin özellikleri belirleyici olmuştur. Türkçede geniş zamanın olumsuz çekiminde şahıslara göre eklerin farklılaştığı bilinmektedir.

Kaşkay Türkçesinin sisteminde de geniş zamanın olumsuzunun sırasıyla *-mAm ~ -mAnAm, -mAη, -mAs ~ -mAz, -mAK, -mAηIz ~ -mAyIz, -mAz(lAr)* ekleriyle yapıldığına aşağıda (bk. 2. 5.) yer verilmiştir.

Geniş zaman çekiminde gelişen /d/'li biçimler İran'da bir de Sungur Türkçesinde kaydedilmiştir. /d/'li biçimler, Sungur Türkçesine kullanımı daralmış olarak yalnızca çokluk 1. şahısta geçmiştir: *yazdah* < *yazarah* 'yazarız', *çağurdah* < *çağurarah* 'çağırırız', *apardah* < *apararah* 'götürürüz' (Atıcı, 2015, s. 114).

2. 5. Olumsuz geniş zaman eki, 1. ve 2. şahıslarda *-mA*, 3. şahıslarda *-mAz* biçimlerindedir. Ayrıca teklik 1. şahısta *-mAnAm* biçimi kullanılır. Yaygın olan bu biçimlerin yanında tipik olmamakla beraber Menges ve Romaskevič'in metinleri (Csató, 2001, s. 114) ile Çelik'in (1997, s. 156) metinlerinde, 3. şahısta *-mAs* biçimi de kaydedilmiştir:

	Teklik	Çokluk
1. Şahıs	<i>-mAm ~ -mAnAm</i>	<i>-mAK</i>
2. Şahıs	<i>-mAη</i>	<i>-mAηIz ~ -mAyIz</i>
3. Şahıs	<i>-mAs ~ -mAz</i>	<i>-mAz(lAr)</i>

inanmam 'inanmam' (Ç-II, s. 170), *énmem* 'inmem' (Y, s. 173), *bulmaη* 'bulmazsın' (Y, s. 173), *gelmeη* 'gelmezsın' (RA, s. 98), *duhmaη* 'tutmaz' (Y, s. 173), *dönmez* 'dönmez' (RA, s. 98), *almağ* 'almayız' (A, s. 91), *doymağ* 'doymayız' (RA, s. 98), *bulmayuz* 'bulmazsınız' (Y, s. 174), *bilmezler* 'bilmezler' (RA, s. 98), *üzmenem* 'ayırman' (C, s. 110), *almanam* 'almam' (Y, s. 173), *yazabilmenem* 'yazamam' (RA, s. 98), *derman gîlmenem* 'dermen kılmam' (SK, s. 176), *çihmas* 'çıkmaη' (C, s. 111), *bilmas* 'bilmez' (Ç-I, s. 156).

Sonuç

Kaşkay Türkçesinin geniş zaman çekiminde asıl biçimlerle (*-Ar ~ -r* ile) birlikte ayrıca fiillerin sonundaki ünsüzlerin özelliklerine göre gelişmiş olan biçimler yer almaktadır. Fiillerin sonunda bulunan ünsüzlere bağlı olarak gelişen biçimler, 1. ve 2. şahıslarda ünsüz benzeşmeleriyle oluşmuştur. Bu biçimler, 1. ve 2. şahıslara göre sırasıyla *-lAm, -lAη, -leg, -lAηIz ~ -lAyIz; -rAm, -rAη, -reg, -rAηIz ~ -rAyIz* ve *-dAm, -dAη, -dAK, -dAηIz ~ -dAyIz* dır. /l/'li biçimler, sonu /l/ ünsüzüyle; /r/'li biçimler, sonu /r/ ünsüzüyle biten fiillerden sonra ortaya çıkar. Örneğin teklik 1. şahısta *billem* < *bilrem < bilerem 'bilirim' (MDD), *görrem* < görerem 'görürüm' (MDD) gibi. /l/'li ve /r/'li biçimler, özellikle Azerbaycan sahasında yer alan ağızlarda da yaygındır.

/d/'li biçimler ise Kaşkay Türkçesinin bir karakteristiği olarak öne çıkmaktadır. Kaşkay Türkçesinde /d/'li biçimler, genellikle /d/, /l/, /n/, /s/, /t/, /v/ gibi diş, diş-damak, diş-dudak ünsüzleriyle biten fiillerden sonra getirilmektedir. Bu tür ünsüzlerle (diş ünsüzleriyle) biten fiillerden sonra geniş zaman eki *-Ar* geldiğinde geniş zaman ekinin ünlüsü düşer. Ardından, fiilin sonundaki diş ünsüzleriyle geniş zaman ekinin ünsüzü /r/ arasında ilerleyici benzeşme olur. Bu benzeşmeyle /d/'li biçimler ortaya çıkar: *düşdem* < *düşrem < düşerem 'düşerim' (MDD), *düşden* < *düşren < düşeren 'düşersin' (MDD) gibi. Kaşkay Türkçesinde /d/'li biçimler, sınırlı olmak kaydıyla ünlüyle biten fiillerden sonra da (olumsuz fiiller hariç) kullanılmaktadır. Kaşkay Türkçesinde bu biçimlerin /d/ ünsüzlü olarak kalıplaşmasında, 1. ve 2. şahıslarda *-dXm, -dXη, -dXK, -dXηXz ~ -dXyXz* biçimlerinde kullanılan görülen geçmiş zaman çekiminin belirleyici olduğu akla gelmektedir.

Kaşkay Türkçesinde geniş zaman çekimindeki biçimler ve bunların kullanım sınırları şu şekilde gösterilebilir:

/l/ ünsüzüyle biten fiillerden sonra	/l/'li biçimler [-lAm, -lAη, -Ar, -leg, -lAηIz ~ -lAyIz, -Ar(lAr)] /d/'li biçimler [-dAm, -dAη, -Ar, -dAK, -dAηIz ~ -dAyIz, -Ar(lAr)] asıl biçimler [-ArAm, -ArAη, -Ar, -ArAK, -ArAηIz ~ -ArAyIz, -Ar(lAr)]
/r/ ünsüzüyle biten fiillerden sonra	/r/'li biçimler [-rAm, -rAη, -Ar, -reg, -rAηIz ~ -rAyIz, -Ar(lAr)] /d/'li biçimler [-dAm, -dAη, -Ar, -dAK, -dAηIz ~ -dAyIz, -Ar(lAr)] asıl biçimler [-ArAm, -ArAη, -Ar, -ArAK, -ArAηIz ~ -ArAyIz, -Ar(lAr)]
ünsüzlerle (genellikle dış ünsüzleriyle) biten fiillerden sonra	/d/'li biçimler [-dAm, -dAη, -Ar, -dAK, -dAηIz ~ -dAyIz, -Ar(lAr)] asıl biçimler [-ArAm, -ArAη, -Ar, -ArAK, -ArAηIz ~ -ArAyIz, -Ar(lAr)]
ünlüyle biten fiillerden sonra	asıl biçimler [-rAm, -rAη, -r, -rAK, -rAηIz ~ -rAyIz, -r(lAr)] /d/'li biçimler [-dAm, -dAη, -Ar, -dAK, -dAηIz ~ -dAyIz, -Ar(lAr)] (yaygın değil)

Summary

In the Turkic language field, the aorist suffix (-Ar ~ -yUr ~ -Ir ~ -r morphemes) has been used since the beginning in two basic functions to express aorist (statement of general provisions) and present tense. However, aorist suffix also tells the future tense. Aorist suffix is always made, always happening, etc. its use to describe general provisions is valid in all historical periods of Turkic language. The use with aorist function is also maintained in contemporary Turkic dialects. The course of the aorist suffix with the present tense function is intermittent. The use of -Ar ~ -yUr ~ -Ir ~ -r morphemes in the expression of the events that take place in the present, that is, at the time of speech, is alive in the texts of the Old Turkic period. In other words, both the aorist and the expression of the present tense in the Old Turkic period were met with this suffix. However, in historical dialects after Old Turkic, the use of the aorist suffix has decreased in the present time. Instead of the -Ar ~ -yUr ~ -Ir ~ -r morphemes, new elements have emerged, especially in the Middle Turkic dialects.

In Old Oghuz Turkic, the aorist suffix was used in -Ar ~ -(U)r morphemes. The aorist suffix is dispersed with different morphemes in the standard languages of Oghuz group and in Turkish -

(X)r ~ -Ar; In Gagauz -(X)r ~ -Ar; In Azerbaijan -(y)Ar; -Ar ~ -Ār in Turkmen.

In Kashkay, which represents the South Oghuz branch of the Oguz group dialects, the aorist suffix is mainly in the -Ar ~ -r morphemes. Aorist uses of verbs in Kashkay are personal suffixes of pronominal. In the aorist of Kashkay, besides the original morphemes, there are morphemes developed according to the consonants at the end of the verbs. The common feature of these morphemes is that they are seen in the 1st and 2nd persons and have emerged with consonant analogies. Mentioned morphemes are -lAm, -lAη, -leg, -lAηIz ~ -lAyIz; -rAm, -rAη, -reg, -rAηIz ~ -rAyIz and -dAm, -dAη, -dAK, -dAηIz ~ -dAyIz respectively, according to 1st and 2nd persons.

Morphemes with /l/ in Kashkay, occur after verbs with /l/ consonants at the end. Morphemes with /r/ are used after verbs ending with /r/ consonant: *gellem* (< *gelrem < gelerem) 'I come', *vurram* (< vuraram) 'I hit' etc. Morphemes with /d/ which stand out as a characteristic feature of Kashkay are mostly ending with tooth, tooth-palate, tooth-lip consonants such as /d/, /l/, /n/, /ş/, /t/, /v/ It is used after verbs. After verbs ending with such consonants (dental consonants), when the aorist suffix -Ar comes, the vocal of the aorist suffix decreases. Then there is a progressive analogy between the tooth consonants at the end of the verb and the consonant /r/ of the aorist suffix. As a result of this analogy, morphemes with /d/ are formed: *düşdem* (< *düşrem < düşerem) 'I fall' etc. In Kashkay, it seems that the past tense used with -dXm, -dXη, -dXK, -dXηXz ~ -dXyXz morphemes in 1st and 2nd persons was effective in the stereotyping of these morphemes with /d/ consonants.

Morphemes with /d/ in Kashkay can also be operated after positive verbs ending in vocals, provided that they are very limited. This phenomenon is related to the increasing popularity and morphem of /d/. However, morphemes with /d/ are not used after negative verbs. In this development, the features of the verb operation of Turkic were decisive. It is known that the suffixes differ according to the persons in the negative expression of the aorist in Turkic. In Kashkay's system, the negative of the aorist is reported with -mAm ~ -mAnAm, -mAη, -mAs ~ -mAz, -mAK, -mAηIz ~ -mAyIz, -mAz(lAr) suffixes, respectively.

Çeviri Yazı İşaretleri Ve Kısaltmalar

- ê kapalı e ünlüsü
- ā uzun a ünlüsü
- ġ art damak g ünsüzü
- ħ art damak h ünsüzü
- ķ art damak k ünsüzü
- η damak n'si
- w çift dudak v'si
- > Bu şekle gider.
- < Bu şekilden gelir.
- * Tanıklandırılmamış biçim.
- EOT Eski Oğuz Türkçesi.
- ET Eski Türkçe.
- MDD Metin dışı derleme.
- TT Türkiye Türkçesi.

Eser Kısaltmaları

- A *Kaşkay Türklerinin Dili*, bk. Ataizi (2017).
AA *Kaşkay Türklerinde Atasözleri*, bk. Anavrian Aghdam (2009).
C *Present in Kashkay*, bk. Csató (2001).
Ç-I *Kaşkay Türkçesi (Giriş, İnceleme, Metinler, Sözlük)*, bk. Çelik (1997).
Ç-II *Kaşkay Türkçesi Metinleri*, bk. Çelik (2014).
E *Kaşkay Türkçesinde Farsça Etkisi (Allıncak Ulduzu'na Göre)*, bk. Enkin (2011).
G *Kaşkay Atasözlerinde Ad Aktarmaları*, bk. Gündüz (2010).
H *Uzak Yol Şiir Toplusu-Ersalan Mirzayi (Metin-İnceleme-Sözlük)*,
bk. Helvacıoğlu (2012).
KTLG-F *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri I -Fül-Basit Çekim* (2006).
RA *Kaşkay Türklerinden Mansur Muhammedi'nin Şiirleri (İnceleme-Metin-Sözlük)*,
bk. Rezaei Amaleh (2016).
SK *Yettim Yal*, bk. Seferi Keşküli (2010/1389).
Y *Bir Kaşkay Türk Şiiri Antolojisi: Kaşkâ'i Şi'ri yâ Āsâr-i Şu'arâ-yi Kaşkâ'î*,
bk. Yaghoobi (2011).

KAYNAKÇA

- Anavrian Aghdam, A. (2009). *Kaşkay Türklerinde atasözleri* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Ataizi, D. E. (2017). *Kaşkay Türklerinin dili*. Ankara: TDK Yayınları.
- Atıcı, A. (2015). *Sungur Türkçesi. ses ve şekil bilgisi*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- Batur, Z. (2016). *Kaşkay şairi Mansur-Şah Muhammedî ve şiirleri (transkripsiyon-metin-inceleme-seçme sözlük)* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya.
- Csató, É. Á. (2001). Present in Kashkay. *Turkic Languages* 5, 104-119.
- Çelik, M. (1997). *Kaşkay Türkçesi (giriş, inceleme, metinler, sözlük)* (Yayımlanmamış doktora tezi). İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya.
- Çelik, M. (2014). *Kaşkay Türkçesi metinleri*. Ankara: Gece Kitaplığı.
- Demir, N. (1996). Güneybatı Anadolu ağızlarında kullanılan şimdiki zaman eki -ik gelir. *Uluslararası Türk Dili Kongresi 1992 (26 Eylül 1992 -1 Ekim 1992)*, Ankara, 43-56.
- Doerfer, G. (2006). Irano Turkic. *Turkologica* 62 (ed. Lars Johanson ve Christiane Bulut). Wiesbaden: Harrassowitz, 93-113.
- Doğan, T. (2010). *Urmiye Ağızları* (Yayımlanmamış doktora tezi). Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırıkkale.
- Doğan, T. (2018). Konya yerli ağızında odaklı şimdiki zaman işaretleyicileri. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı 45, Bahar, 55-76.
- Enkin, E. (2011). *Kaşkay Türkçesinde Farsça etkisi (Allıncak Ulduzu'na göre)* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.
- Ercilasun, A. B. (2007). Geniş zaman ekine dair bazı düşünceler. *Makaleler. Dil-Destan-Tarih-Edebiyat* (haz. Ekrem Arıkoğlu). Ankara: Akçağ Yayınları, 359-363.
- Erdal, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic. Leiden*. Boston: Brill.
- Gündüz, M. (2010). *Kaşkay atasözlerinde ad aktarmaları* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya.
- Helvacıoğlu, İ. (2012). *Uzak Yol şiir toplusu-Ersalan Mirzayı (metin-inceleme-sözlük)* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.
- Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri I -Fiil-Basit Çekim* (2006). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Korkmaz, Z. (1996). *Gramer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Rezaei Amaleh, M. (2016). *Kaşkay Türklerinden Mansur Muhammedî'nin şiirleri (inceleme-metin-sözlük)* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Seferi Keşküli, E. (2010/1389). *Yettim Yal Şiraz*: Hemara Yayınları.
- Türk, V. (1999). Türkçede şimdiki zaman kavramı, çekimleri ve ekleri. *TDAY Belleten* 1996. Ankara, 291-340.
- Yaghoobi, V. (2011). *Bir Kaşkay Türk şiiri antolojisi: Kaşkâ'i Şi'ri yâ Āsâr-i Şu'arâ-yi Kaşkâ'î* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.